

LA CERÀMICA GREGA FINA DE L'ASSENTAMENT IBÈRIC D'ALORDA PARK (CALAFELL, BAIX Penedès, TARRAGONA). SEGLES VI-IV A. C.

JOAN SANMARTÍ

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona

RESUM

Les ceràmiques gregues, sobretot àtiques, s'estudien des del punt de vista tipològic i decoratiu, però també atenent a les categories funcionals i a la posició d'aquests materials dins el conjunt de ceràmiques fines i dins del conjunt de ceràmiques d'importació. Es conclou l'existència d'una faciès original, però vinculada, per diferents raons, amb la de la Ibèria centre-meridional i amb la de l'àrea hel·lenitzant del golf del Lleó.

PARAULES CLAU

Alorda Park, Catalunya, ceràmica àtica, figures roges, iconografia, vernís negre, epigrafia grega, comerç mediterrani

RÉSUMÉ

Les céramiques grecques, surtout attiques, sont étudiées du point de vue typologique et décoratif, mais on tient compte aussi des catégories fonctionnelles, ainsi que de la position de ces matériaux dans l'ensemble des céramiques fines et des poteries d'importation. On en tire comme conclusion l'existence d'un faciès original, mais relationné, par de différentes raisons, avec celui de l'Ibérie centrale et méridionale et celui de l'aire hellénisante du golfe du Lion.

MOTS CLEF

Alorda Park, Catalogne, céramique attique, figures rouges, iconographie, vernis noir, épigraphie grecque, commerce méditerranéen.

1. INTRODUCCIÓ

L'assentament ibèric d'Alorda Park és situat dins el terme municipal de Calafell, a una trentena de quilòmetres al nord de Tarragona (fig. 1). El jaciment es troba damunt d'un turonet de 20 metres d'alçada sobre el nivell del mar, molt pròxim a la línia de costa i al torrent de La Cobertera, que desemboca en proximitat del poblat. El nucli ibèric ocupa una superfície d'uns tres-mil metres quadrats, però cal tenir present que una part del jaciment ha estat destruïda per la línia fèrria de Barcelona a Tarragona i per la construcció d'un bloc d'habitatges de la urbanització veïna. Els treballs d'excavació en aquest assentament es varen iniciar l'any 1983 i s'han continuat de forma ininterrompuda fins al 1995, amb el propòsit d'assolir d'aquí a pocs anys

l'exploració completa del jaciment, del que es coneix ja una part important de l'àrea situada intramurs, així com alguns elements de les estructures externes (fig. 2). Els resultats d'aquests treballs s'han donat a conèixer en diferents publicacions (Sanmartí, Santacana 1986, 1987, 1991), incloent una monografia de les campanyes de 1983-1988 (Sanmartí, Santacana 1992).

Tot i que hi ha diferents peces descontextualitzades¹ que demostren l'existència d'un nucli de població des d'almenys la primera meitat del segle VI a.C., fins al moment els més antics conjunts de materials ben datats coneguts al jaciment remunten

¹ Concretament, una àmfora fenícia arcaica del tipus Ramon 10.1.1.1 o 10.1.2.1 (Sanmartí, Santacana 1992, p. 119, fig. 68, núm. 3)

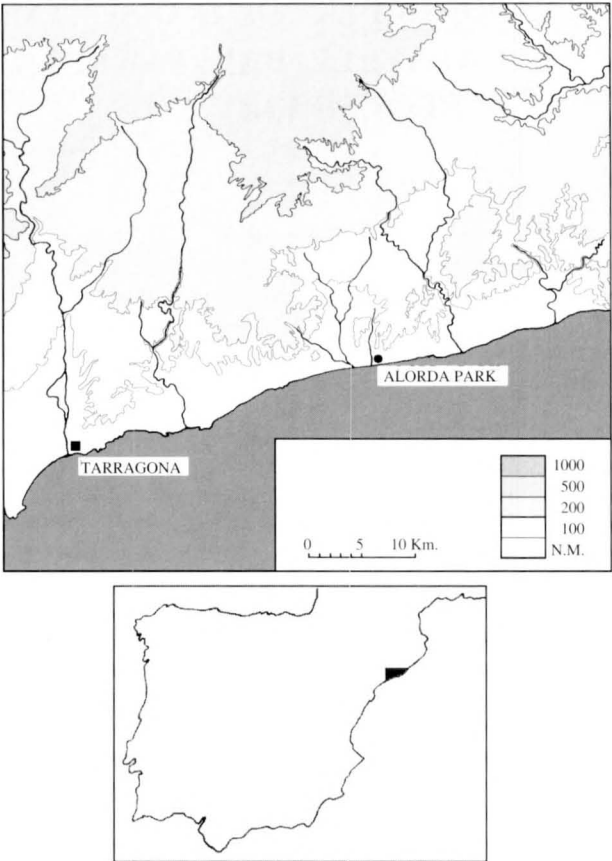

FIGURA 1.

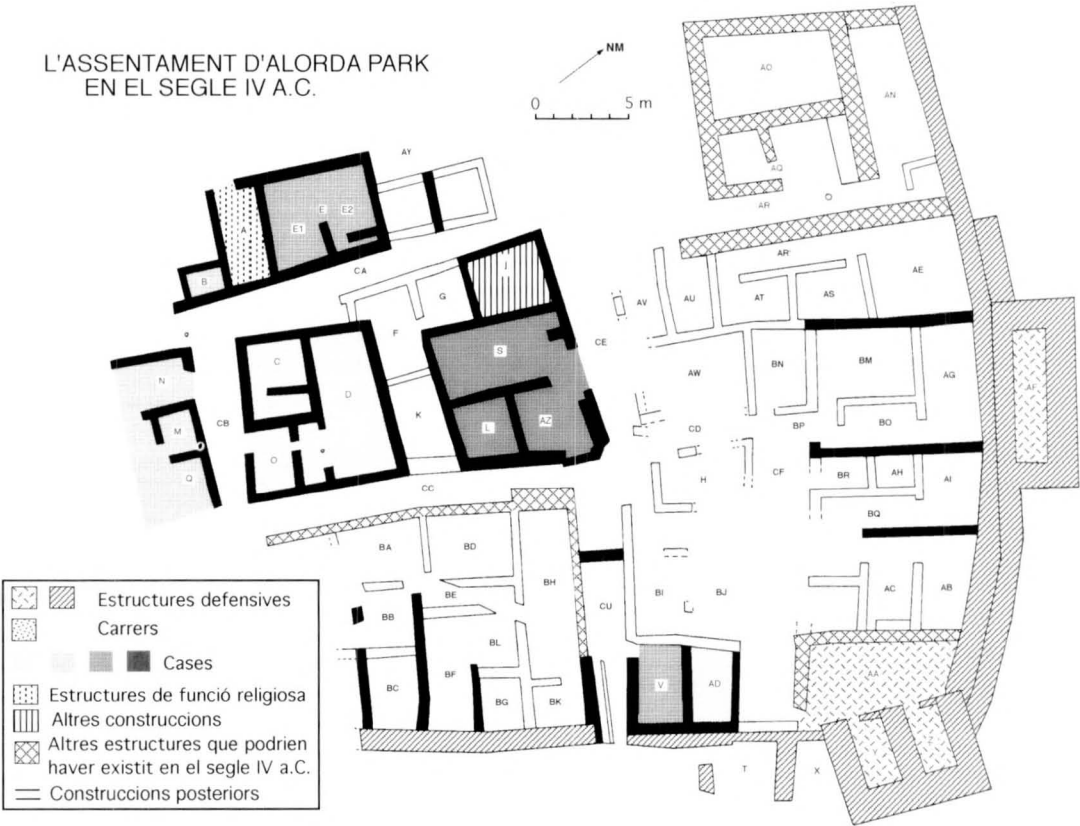

FIGURA 2

a la primera meitat del segle V a.C. o, com a molt, a finals de la centúria anterior. L'ocupació del jaciment va continuar fins als volts de 200 a.C., quan fou en gran part abandonat, molt probablement en relació amb la conquesta romana. Amb posterioritat a aquesta data només varen romandre ocupades algunes cases aïllades; el lloc fou definitivament desocupat poc abans del canvi d'era.

En publicacions anteriors s'ha donat a conèixer un bon nombre de peces àtiques del poblat d'Alorda Park (especialment Sanmartí, Santacana 1992; Sanmartí 1994), però, donat el caràcter encara molt preliminar dels treballs d'excavació i el volum relativament modest dels materials recuperats, no es va procedir a un estudi monogràfic aprofundit d'aquesta ni de cap altra categoria ceràmica. Ara, però, després de diverses campanyes que han donat una quantitat considerable de materials, creiem arribat el moment de publicar els diferents conjunts fins ara coneguts², per bé que, amb tota seguretat, la continuació dels treballs d'excavació multiplicarà el nombre de peces i tal vegada modificarà en alguna mesura les conclusions d'aquest treball. Per una altra part, i per tal de facilitar la visió de conjunt sobre la vaixella grega del jaciment, hem inclòs en aquest treball una part important de les peces ja prèviament publicades.

2. ANÀLISI DELS MATERIALS

La ceràmica grega fina documentada al jaciment dins l'arc cronològic abastat en aquest treball es distribueix en dues grans produccions: ceràmica grega d'Occident i ceràmica àtica.

2.1. La ceràmica grega d'Occident

2.2.1. Copes d'imitació àtico-jònia

Aquest tipus de vas és representat per un total de cinc peces, que corresponen a un nombre mínim de quatre individus (fig. 3, núm. 1-5). Totes aquestes peces es caracteritzen per l'argila de color beix groguenc, més aviat tova, de gra fi, compacta, que conté finíssimes partícules micàcies. El vernís és de pobre qualitat, opac i de color variant entre el marró sípia més o menys fosc i el negre, o bé, en un cas, de color vermell. Tot i que no ha estat possible recons-

tituir cap perfil complet, els fragments conservats permeten observar que a la superfície interna es deixava en reserva una banda sota el llavi (fig. 5, núm. 4), així com un medalló central (fig. 5, núm. 2 i 5), en el que poden aparèixer dos petits cercles concèntrics; a l'exterior apareixen també àmplies zones en reserva, especialment sota el llavi. Totes aquestes característiques taxonòmiques i ornamentals són molt semblants a les de les peces estudiades per B. Dedet (1980) a partir dels conjunts recuperats a Ruscino, i que han estat datades per aquest autor entre 530 i 450 a.C. L'associació de dues de les nostres peces, procedents de la U.E. 7083, amb un fragment de copa àtica pertanyent a un exemplar del tipus Bloesch C o, més probablement, a una *Vicup* (fig. 7, núm. 51), s'adiu perfectament amb aquesta cronologia.

2.2.2. Altres materials

Probablement cal incloure entre les produccions gregues d'Occident dos fragments de vora de *lekané* que conserven restes de decoració pintada en el llavi i a la superfície externa (fig. 3, núm. 6-7). Es tracta, en un cas, d'un reticulat obtingut amb pintura de color marró, mentre que en la segona peça el motiu, de color vermell fosc, és totalment irreconeixible. Aquestes peces procedeixen respectivament dels estrats 1042 (núm. 7) i 1045 (núm. 6), la qual cosa permet datar-les entre finals del segle V i la primera meitat del segle IV a.C. Quant al lloc de producció d'aquests vasos, no és possible precisar-lo, però semblaria lògic pensar en l'àrea empor-danesa (potser Ullastret, o bé una hipotètica fase antiga de la producció de pasta clara de Rhode?) (Martin 1993a i 1993b).

2.2. La ceràmica àtica

La vaixella àtica és la producció absolutament predominant entre la vaixella d'importació del nostre jaciment abans del segle III a.C.

2.2.1. La producció de vernís negre

2.2.1.1. Plats

Els plats de vernís negre són representats al jaciment per un sol exemplar³. Es tracta de la base (110 mm) d'un "plat de peix" forma Lamboglia

² En aquest sentit, vegeu també Cela 1994, i Asensio en premsa

³ El nombre de peces de cada forma i la seva importància relativa estan recollits a la figura 12.

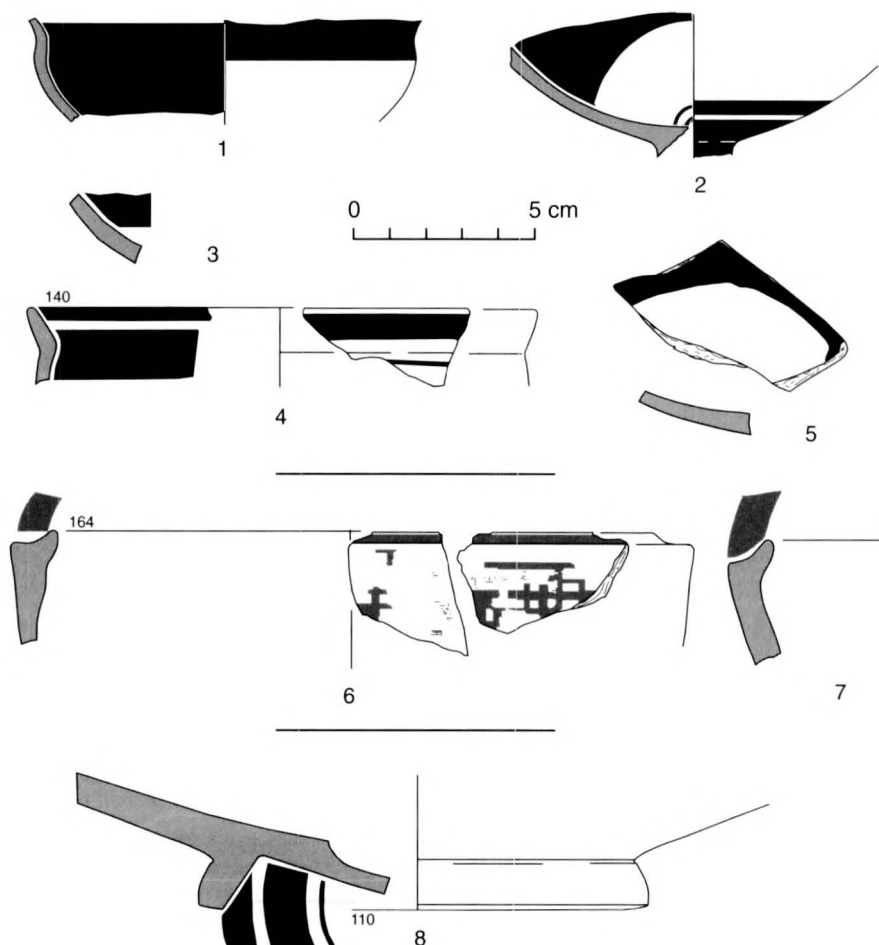

FIGURA 3

23/Morel 1120 (1122 probablement), amb el fons extern reservat i ornamentat amb diferents cercles vernissats (fig. 3, núm. 8).

2.2.1.2. Copes/escudella

Les copes/escudelles són molt corrents al poblat d'Alorda Park i es distribueixen en tres formes diferents: Lamboglia 22/Morel 2681, Lamboglia 21/Morel 2771 i Lamboglia 21-25B/Morel 2710.

— Forma Lamboglia 22.

Aquesta forma és representada per un nombre mínim de setze individus, xifra que ha estat avaluada a partir del nombre de vores (catorze) i de les bases de copa/escudella decorades amb cercles d'oves (dues). Deu d'aquestes peces tenen el diàmetre de vora mesurable (fig. 2). La major part d'aquestes (7 individus) són de format gran ($\varnothing > 190$ mm), amb una clara concentració entre 270 i 295 mm. (5 individus, mentre que els altres tres fan respectivament 202, 250 i 270 mm); quant a les peces més petites, amiden respectivament

151, 170 i 178 mm. El nombre d'exemplars de què disposem és naturalment massa petit per a poder extreure conclusions sòlides, però sembla apuntar vers una preferència per les peces de més grans dimensions.

Les decoracions atribuïbles a vasos d'aquesta forma són sempre composicions de palmets (tipus 2, 3 i 4) (fig. 10) enllaçades, sovint emmarcades per un o dos cercles d'oves impreses (fig. 4, núm. 9, 19 i 20; fig. 6, núm. 33 i 36-38) No es pot excloure que també corresponguin a escudelles de la forma Lamboglia 22 altres fragments de fons que conserven restes de palmets o —rarament— d'estries a rodeta i que poden correspondre a peces de la forma Lamboglia 21 (fig. 6, núm. 32, 24, 25 i 39).

— Forma Lamboglia 21.

Tenim un nombre mínim de quatorze exemplars d'aquesta forma, xifra determinada exclusivament a partir de fragments de vora, deu dels quals tenen diàmetre mesurable (fig. 5). Aquests mostren una distribució gradual entre 134 i 254 mm, sense

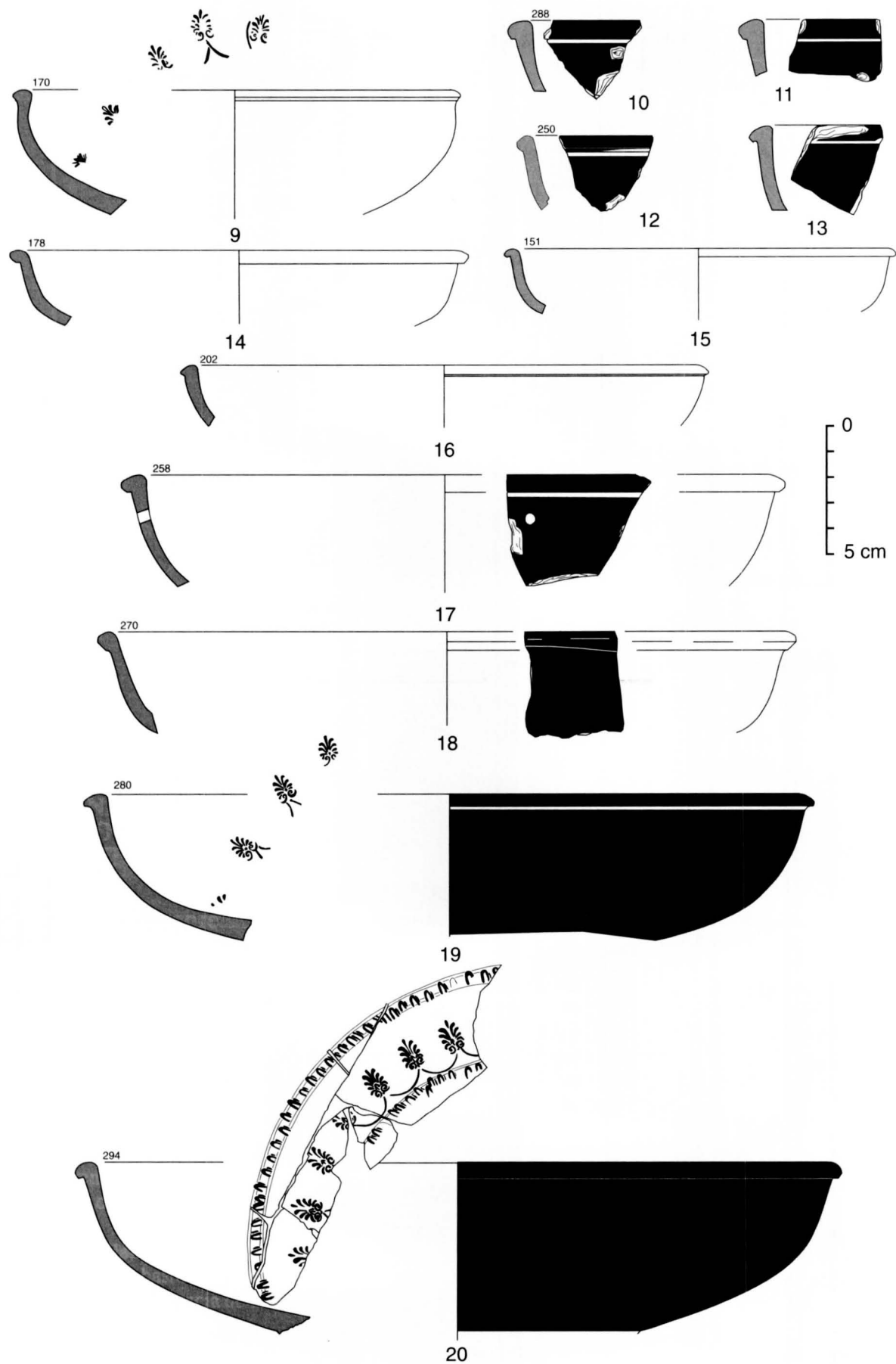

FIGURA 4

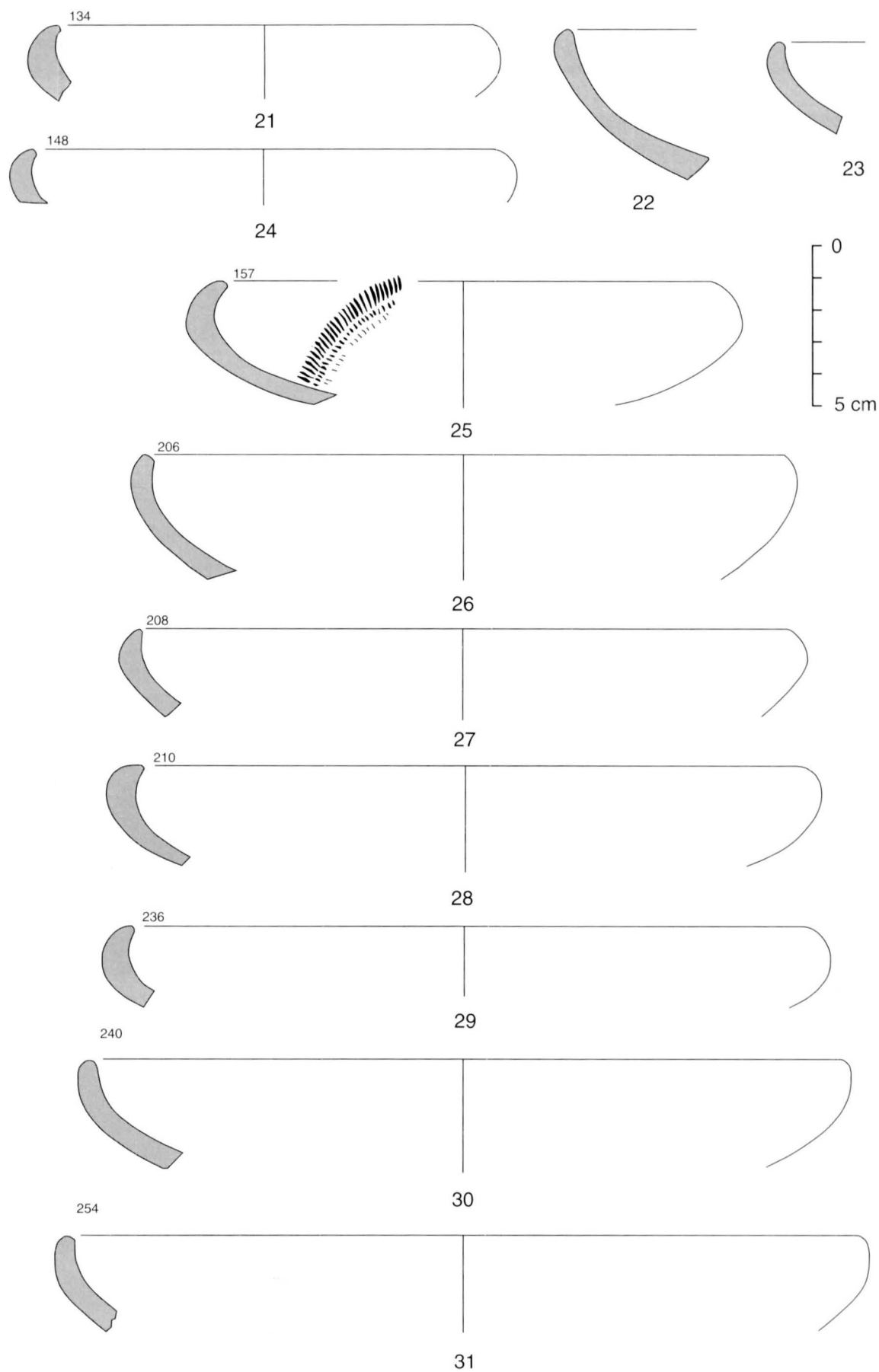

FIGURA 5

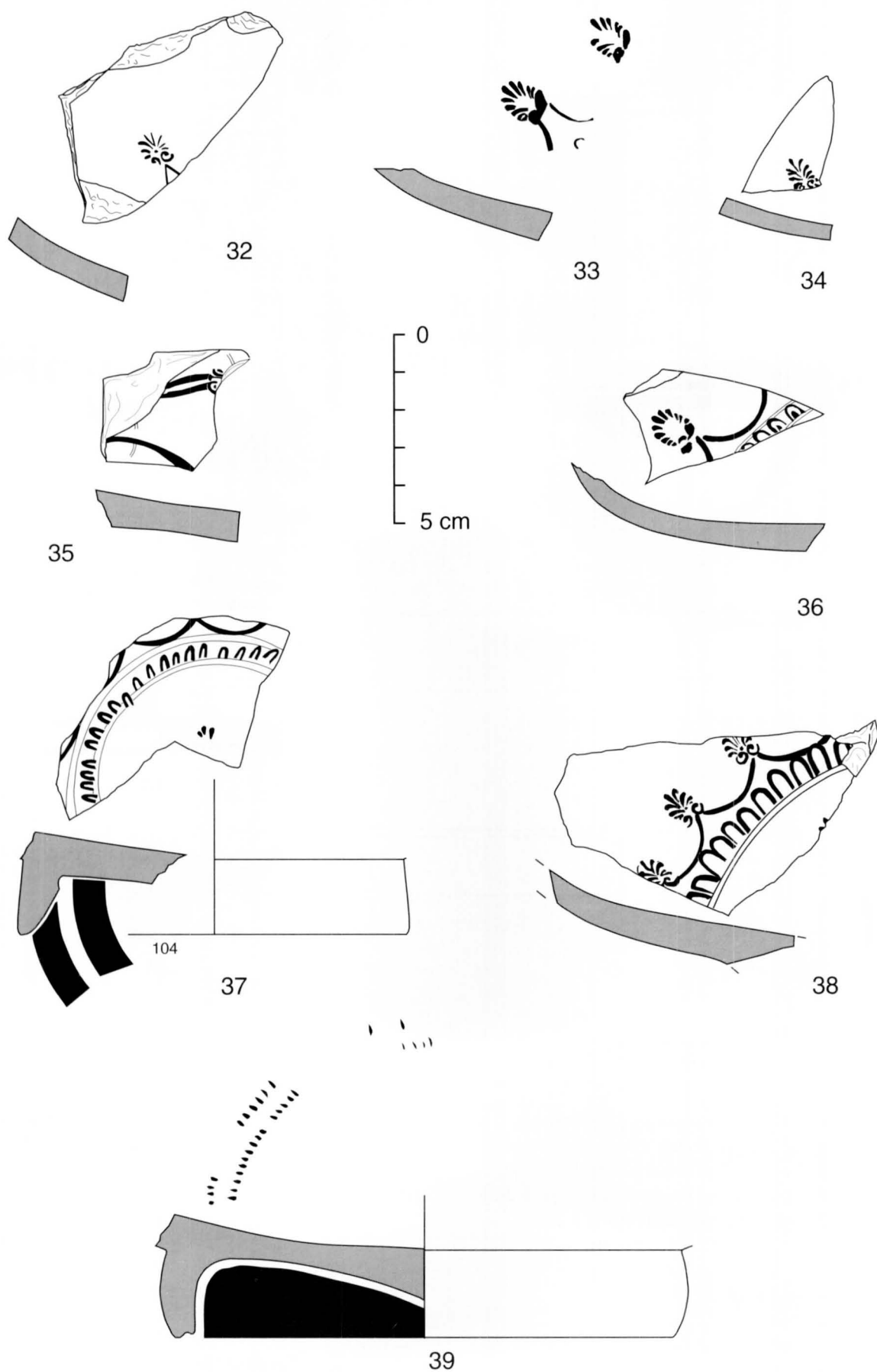

FIGURA 6

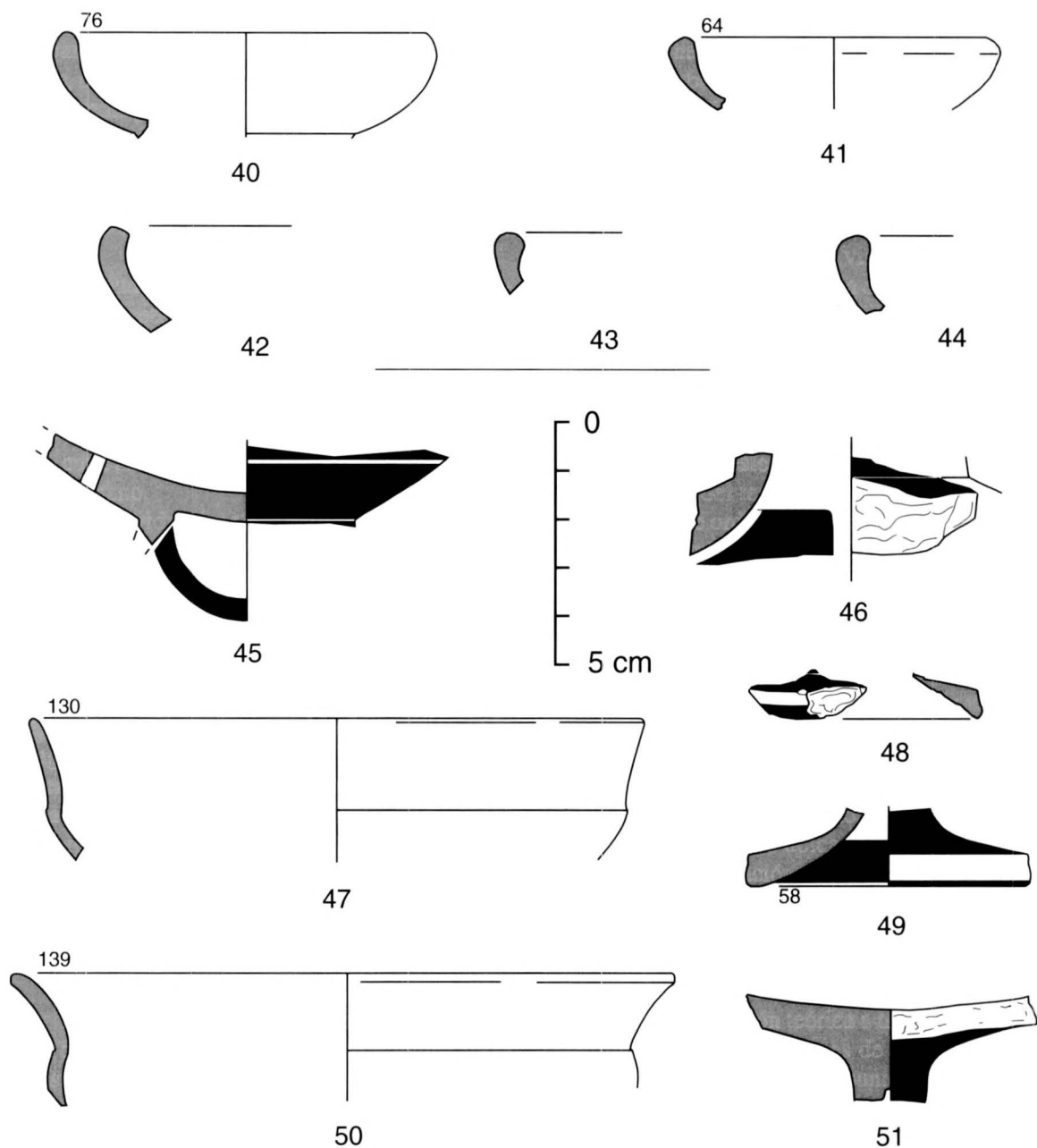

FIGURA 7

agrupacions dignes de menció, com també s'ha observat en altres jaciments (Bats 1988, p. 85). Només una d'aquestes peces conserva restes decoratives, concretament una banda d'estries, però diferents fragments de fons decorats li podrien ser atribuïts (fig. 6, núm. 32, 24, 25 i 39).

— *Forma Morel 2714.*

Les copetes de l'espècie Morel 2710 són representades al nostre jaciment per cinc fragments de vora que, atenent a la morfologia del llavi, es poden incloure dins la forma 2714, pròxima a la forma

Lamboglia 21-25 B/Morel 2711 (fig. 7, núm. 40-44). En els dos casos en què és possible medir-lo aquestes peces fan 64 i 76 mm de diàmetre de vora per 69 i 79 mm de diàmetre màxim.

Tres d'aquestes peces, procedents de les unitats estratigràfiques 14 i 1042, han estat trobades en contextos datables clarament de la primera meitat del segle IV a.C., i és probable que la totalitat dels nostres exemplars es datin amb anterioritat a 350 a.C. En relació amb aquestes copetes cal dir també que la forma Lamboglia 21-25B amb base ampla és fins ara totalment absent al nostre jaciment.

2.2.1.3. *Kylikes*

— Classe Atenes 1104.

Aquesta forma és representada per una base completa, sense el peu conservat (fig. 7, núm. 45). Aquesta peça té reservat el fons extern —excepte la cara interna del peu— i també una fina banda a la superfície externa. Datable del segon quart del segle VI a.C. o poc després (Sparkes, Talcott 1970, p. 89), es tracta sens dubte de la peça àtica més antiga del nostre jaciment. Aquesta copa, que presenta diversos forats de reparació, formava part del reopliment d'un pou d'aigua localitzat en el recinte BT, estructura que fou excavada en el període ibèric antic i amortisada en el decurs del segle IV a.C.

— Copes de tipus C.

Aquest tipus de copa, el primer de producció àtica que apareix amb relativa freqüència en els nostres jaciments (Sanmartí Grego 1973; Sanmartí *et alii* 1992, fig. 76, núm. 292), es documenta al poblat d'Alorda Park amb un sol fragment de peu (fig. 7, núm. 46), petit i rodat, aparegut fora de context en un nivell format en el segle III a.C. (U.E. 5097).

— *Vicup*.

Correspon a aquesta forma un nombre mínim de set individus, establert a partir de quatre fragments de vora ($\varnothing$ 130 mm) i paret de les U.E. 9001 i 9009, probablement pertanyents a la mateixa peça (fig. 7, núm. 47), un petit fragment de peu amb la característica línia horitzontal incisa a la superfície externa (fig. 7, núm. 48), procedent de la U.E. 5085, i un segon fragment de peu trobat en nivells superficials ($\varnothing$ 58 mm) (fig. 7, núm. 49)⁴. Molt probablement pertany també a una peça d'aquest tipus un fragment del fons del recipient i part superior de la peanya (fig. 7, núm. 51), per bé que no es pot excloure del tot que es tracti d'una copa del tipus C.

— *Acrocup*.

Aquesta forma és representada per un sol fragment de vora ($\varnothing$ 139 mm), procedent de la U.E. 6040 (fig. 7, núm. 50)⁵.

⁴ Recentement s'ha recuperat una altra *vicup* al jaciment ibèric de Can Xercavins (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Francès, Carlús 1995, p. 53, fig. 6, núm. 7).

⁵ Hi ha una altra peça atribuïble a aquest tipus de *kylix* en el jaciment de les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès), situat uns quilòmetres a l'interior en relació a Alorda Park (Alaminos *et alii* 1991, p. 293, fig. 9, núm. 4).

— Forma Lamboglia 42A (Castulo cup).

Les *kylikes* de peu baix forma Lamboglia 42A/Morel 4271 són una de les formes de ceràmica àtica de vernís negre més corrents en els jaciments ibèrics i, en tot cas, la primera que va arribar en grans quantitats a la nostra península (Shefton 1981; Gracia 1994). Al poblat d'Alorda Park n'hi ha un mínim de divuit individus (fig. 8). Es tracta, però, d'un material extraordinàriament fragmentat, fins al punt que només s'ha pogut determinar amb seguretat el diàmetre de quatre exemplars (respectivament 170, 172, 174 i 182 mm). Amb tota probabilitat cal atribuir també a peces d'aquest tipus un total de vuit fragments de base de *stemless* dotades de peu amb la cara externa motllurada. Cap d'aquestes peces no presenta decoració, llevat dels efectes obtinguts per l'alternança de zones vernissades i en reserva; en aquest sentit, cal observar l'existència de quatre bases amb la cara externa del peu reservada (fig. 8, núm. 70-72 i 74), la qual cosa ha estat considerada com un signe d'antiguitat (Sparkes, Talcott 1970, p. 101). També cal fer notar l'existència d'un fragment de base amb la superfície no vernissada del fons extern coberta amb engalba de color rosat.

Una gran part dels fragments d'aquesta forma (tretze en total) procedeixen de nivells superficials o remoguts. Un altre fragment, evidentment desplaçat, va aparèixer en un nivell format en torn de 200 a.C. (U.E. 7000). Altres tres peces han aparegut en nivells datables dins la primera meitat del segle IV a.C. (U.E. 11, U.E. 1042, U.E. 1043). La resta de fragments atribuïbles a aquest tipus de *kylix*, sis en total, procedeixen nivells que cal datar versemblantment dins la segona meitat del segle V a.C., en els que apareixen com a única forma de ceràmica fina d'importació o bé estan associats a *vicups*.

— Copes del tipus Delicate Class.

Aquest tipus de peça és escassament representat al nostre poblat, ja que només li poden ser atribuïts amb seguretat o molta probabilitat cinc fragments, cap dels quals no correspon a la vora. Es tracta de quatre fragments de peu o de fons, tres dels quals conserven restes de decoració (fig. 9, núm. 77-79 i 81), i d'un fragment de paret amb ressalt intern i bona part de la nansa (fig. 9, núm. 80). Tal vegada calgui afegir a aquestes peces un fragment de paret i nansa sense ressalt intern.

Pel que fa a la decoració, la peça més completa (núm. 79) conserva una composició de palmetes enllaçades del tipus 1 (fig. 10) (set de conservades d'un total de deu, sis de les quals completes), voltada per un cercle de llengüetes incises. La *kylix* de la U.E.

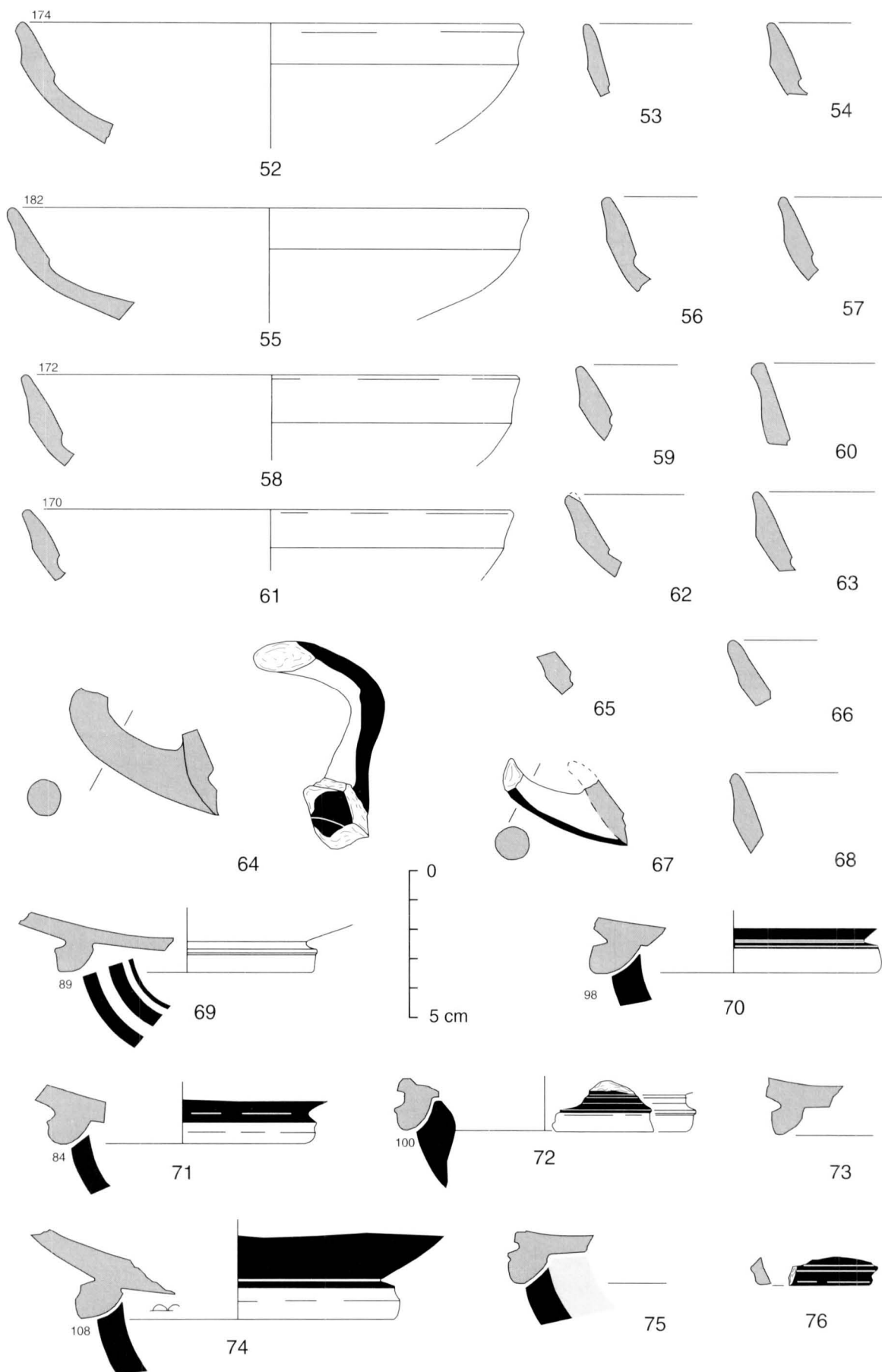

FIGURA 8

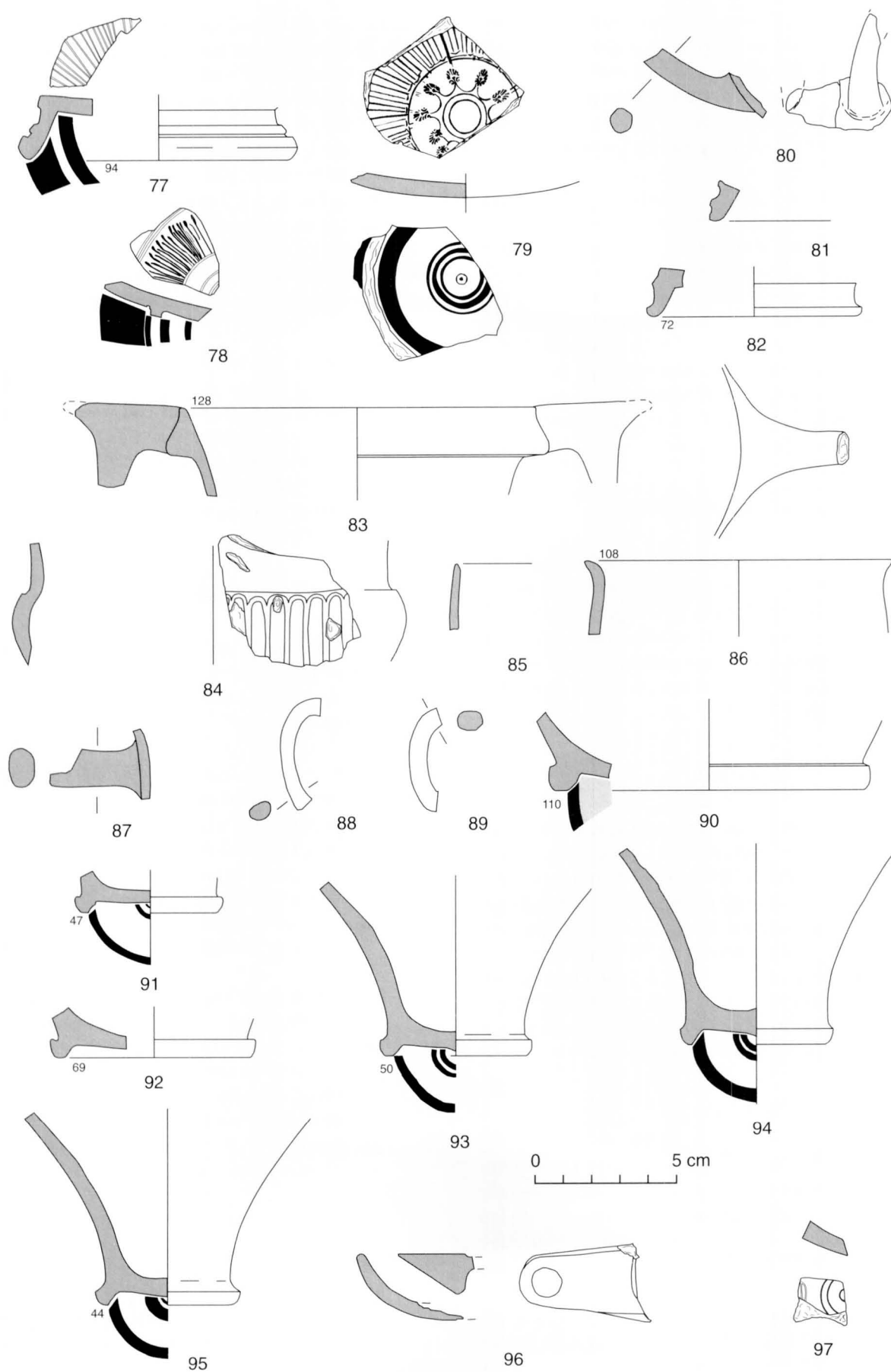

FIGURA 9

5022A (núm. 77) només té restes migrades de línies incises, bastant mal traçades, i possiblement també d'un cercle de llengüetes, mentre que el fragment de la U.E. 1105 (núm. 78) conserva una petita part d'un cercle de línies incises, també força mal executades, tal vegada formant llengüetes rudimentàries.

Quant a la datació d'aquestes peces, és clar que els exemplars amb decoració incisa remunten a la segona meitat del segle V a.C. (Sparkes, Talcott 1970, p. 27), per bé que les peces 78 i 77 han estat trobades en nivells formats durant la primera meitat del segle IV i el segle III a.C. respectivament. Quant a la resta d'exemplars, el petit fragment de peu número 81 també va aparèixer en nivells superficials, i la peça número 80 procedeix d'un nivell datable entre la fi del segle V a.C. i la primera meitat de la centúria següent.

2.2.1.4. *Kylikes-skyphoi*

Possiblement correspon a un *kylix-skyphos* un petit fragment de base (ø 72 mm) trobat en nivells superficials (fig. 9, núm. 82). Aquesta peça té els seus millors paral·lels a Caulònia, on es daten alguns peus semblants entre la segona meitat del segle V a.C. i principi de la centúria següent (Tréziny, 1989, fig. 37, núm. 143-144 i p. 59).

2.2.1.5. *Kantharoi*

Amb només dos fragments, que corresponen a altres tants individus, el *kantharos* forma Lamboglia 40/Morel 3521 és una forma pobrament representada al nostre jaciment. Es tracta, concretament, d'un fragment de vora (ø 128 mm) que conserva una de les nanses (fig. 9, núm. 83) i d'un fragment de l'extrem inferior del coll i part alta del cos, amb restes dels gallons característics d'aquesta forma (fig. 9, núm. 84). Ambues peces poden datar-se a partir del segon quart del segle IV a.C.

2.2.1.6. *Skyphoi*

Corresponen a *skyphoi* forma Lamboglia 43/Morel 4340 un total d'onze fragments, pertanyents a un nombre mínim de deu individus. De les dues vores conservades, una, amb llavi recte lleugerament reentrant (fig. 9, núm. 85), s'ha de datar amb seguretat dins del segle V a.C., mentre que la segona (fig. 9, núm. 86) correspon al tipus habitual en el segle IV a.C. Pel que fa a les bases, hi ha tres peces de petit diàmetre (entre 44 i 50 mm), amb la part inferior del cos de perfil clarament còncau a l'exterior (fig. 9, núm. 93-95), que cal datar a partir

de mitjan segle IV a.C. (Sparkes, Talcott 1970, núm. 350-354), datació que també creiem probable per a la peça número 91. En canvi, altres bases més grans i amb la part inferior de la paret inclinada vers l'exterior (núm. 90 i 92) deuen ser anteriors, i fins i tot creiem que la peça número 90, de perfil clarament convex a l'exterior, pot remuntar al segle V a.C. (Sparkes, Talcott 1970, núm. 336-347). Les bases que conserven decoració al fons extern apareixen ornamentades amb dos cercles centrals vernissats de negre, als que s'afegeix la cara interna del peu, també vernissada (fig. 9, núm. 88 i 93-95).

2.2.1.7. *Lucernes*

En tenim un sol fragment, corresponent al bec, quasi complet, possiblement del tipus Howland 24 o 25 (fig. 9, núm. 96), la qual cosa permet datar-lo a partir de l'últim quart del segle V a.C. (Howland 1958, pp. 63-80). Aquesta peça ha estat trobada en nivells superficials.

2.2.1.7. *Les decoracions impreses*

Les úniques decoracions impreses documentades al nostre jaciment són —a part dels cercles d'oves— les palmetes, que es poden incloure dins de quatre tipus diferents:

1. Fa 7 mm. de longitud per 4,5 mm. d'amplada màxima. Es compon de nou fulles que neixen d'un cor amb tija que s'eixampla lleugerament a la base i que està emmarcat per dues volutes formades per un tret corb i un punt. Impresa dins de cartela (fig. 10, núm. 1). Es documenta en una *kylix* de la "classe delicada" datable de la segona meitat del segle V a.C. (fig. 9, núm. 79).

2. Fa 13 mm. de longitud per 9 mm d'amplada. Es compon de nou fulles que neixen d'un cor en forma de punta de fletxa. Base formada per dues volutes, entre les quals hi ha un punt (fig. 10, núm. 2). Es documenta en un exemplar de forma Lamboglia 22 que creiem datable de la primera meitat del segle IV a.C. (fig. 4, núm. 20).

3. Fa de 10 a 11,5 mm. de longitud per 7 a 8 mm d'amplada. Com les anteriors, es compon de nou fulles que neixen d'un cor en forma de punt. La base és formada per dues volutes amb les puntes inferiors allargades (fig. 10, núm. 19, 38 i 32). Es documenta també en vasos de la forma Lamboglia 22 datables de la primera meitat del segle IV a.C. (fig. 4, núm. 19; fig. 6, núm. 32, 38 i, possiblement, 34).

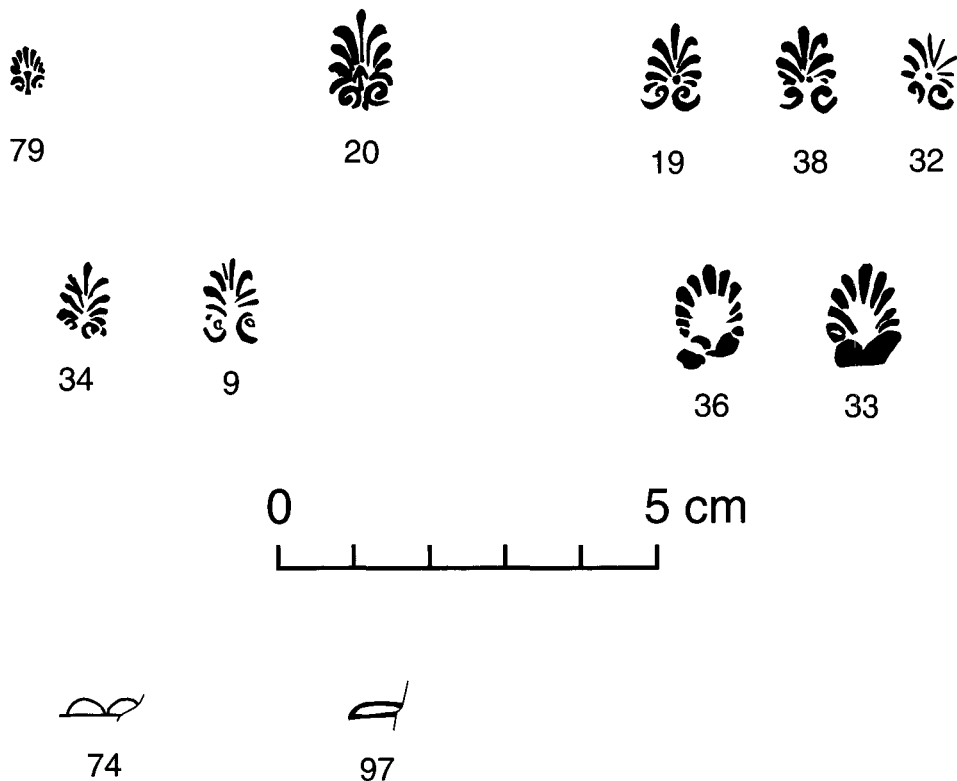

FIGURA 10

4. Fa de 10 a 12 mm de longitud per 7 mm d'amplada. Es compona també de nou fulles, proporcionalment no gaire llargues, sense cor, de manera que el centre la palmeta és ocupat per un espai sense impressió. La base és formada per dues volutes que s'uneixen al centre (fig. 10, 34 i 9). És present en peces de la forma Lamboglia 22 que cal datar dins la primera meitat del segle IV a.C. (fig. 4, núm. 9).

5. Fa 13-14 mm de longitud per 9-10 mm d'amplada. Es compona de nou fulles curtes que deixen un ampli espai central sense cor ni cap altra impressió. La base és formada per dues volutes que, en els dos exemplars conservats al nostre jaciment, són mal impreses (fig. 10, núm. 33 i 36). Es documenta en formes lamboglia 22 datables de la primera meitat del segle IV a.C. (fig. 4, núm. 33 i 33)

2.2.2. La producció de figures roges

2.2.2.1. Kylikes

Les *kylikes* de figures roges són representades al nostre jaciment per un total de només quatre fragments, corresponents a altres tants individus. Dins d'aquest grup és possible distingir dues formes:

— Amb vora de perfil còncau a l'exterior.

N'hi ha un sol fragment de vora, que conserva a l'interior part d'una fulla d'heura en reserva i dues tiges pintades de color blanc. Aquesta peça, datable a finals del segle V a.C. (però trobada en un nivell, la U.E. 11, lleugerament posterior), té algun paral·lel a Empúries (Trias 1967-1968, p. 127, núm. 355 i làm. LXXI, 6-7) i a Ullastret (Trias 1967 i 1968, p. 225, núm. 10 i làm. CXXIX, 5; Picazo 1977, p. 98, núm. 287-288; làm. XXV, 3 i XXVI, 1).

— Amb vora de perfil convex a l'exterior i ressalt a la superfície interna.

Aquesta forma⁶, bàsicament anàloga a les *kylikes* de vernís negre del tipus *Delicate Class* produïdes contemporàniament, és molt abundosa durant el segle IV a.C. en ceràmica de figures roges. Li són atribuïbles tres fragments: una vora (Ø 164 mm) amb restes d'una figura masculina vestida amb *himàtion* i girada a l'esquerra, davant la qual hi ha un objecte semicircular (fig. 11, núm. 99); un fragment de paret amb

⁶ Sobre aquest tipus de peces vegeu sobretot Rouillard 1975 i Trias 1987.

ressalt intern, a la superfície interna del qual es conserven restes molt migrades de la decoració (fig. 11, núm. 100); un fragment de la part superior de la paret, a la superfície externa del qual es conserven restes d'una voluta i, potser, de la vestimenta d'una figura (fig. 11, núm. 101).

Pel que fa a la datació d'aquestes peces, les dues primeres han aparegut en nivells datables de la primera meitat del segle IV a.C. (U.E. 1042 i 1105), la qual cosa és coherent amb el seu període de producció; la tercera, en canvi, fou trobada en un estrat format en el segle III a.C (U.E. 8417).

2.2.2.2. *Skyphoi*

En tenim únicament dos fragments (fig. 11, núm. 103-104), un dels quals, corresponent a la vora ($\varnothing$ 114 mm) i arrancada d'una de les nanses, conserva restes d'una voluta vegetal. El segon fragment correspon a la part superior de la paret i conserva restes de la vestimenta d'una figura. Ambdues peces, trobades en nivells remoguts, s'han de datar del segle IV a.C.

2.2.2.3. *Craters*

Els craters de figures roges són representats en el nostre jaciment per un total de vint-i-dos fragments, que corresponen a un nombre mínim de nou individus. És, doncs, sens dubte, la forma més corrent dins la producció de figures roges. Dissortadament, però, es tracta d'un material molt fragmentat, amb la sola excepció de la peça trobada a l'estrat 7 (fig. 11, núm. 107), de la que es conserva una bona part de la cara principal, decorada amb una escena de caràcter dionisiac⁷. Dionís, representat com un jove imberbe, hi apareix muntat sobre un grifó amb el cos pintat de blanc; l'animal, el cap del qual s'ha perdut en gran part, té la pota davantera dreta aixecada i tapa amb una de les ales la figura del déu, mentre que l'altra apareix estesa en un segon pla. A la dreta de Dionís hi ha una mènade vestida amb *peplos* ornamentat; porta el cabell recollit mitjançant una diadema de perles pintades de blanc, molt mal conservada, i sosté un *tympanon* amb la mà esquerra; la mà dreta no es conserva. La vora del vas està decorada amb les típiques fulles de llaurer o d'olivera. Pel que fa a les nanses, estan totalment vernissades, i en el punt d'inserció hi ha una zona reservada que no presenta decoració de cap mena; possiblement tampoc existia la palmeta

que sol decorar la zona de la nansa —absència que no és inhabitual en aquest tipus de vasos (Trias 1987, p. 53-54)—, per bé que la fragmentació de la peça impedeix assegurar-ho.

A més de la peça descrita, comptem també amb cinc fragments de vora, sempre amb la característica decoració de fulles de llaurer (fig. 11, núm. 105-106 i 108-109), un fragment de nansa, decorada amb un semicercle d'oves en el punt d'inserció (fig. 11, núm. 115), un fragment pertanyent a la part inferior del recipient i extrem superior de la peanya (fig. 11, núm. 110), així com diversos bocins de paret que són atribuïbles a peces d'aquest tipus pel gruix de les parets i per les característiques de la decoració pintada (fig. 11, núm. 111-114).

2.2.2.4. *Lekanides*

Aquesta forma és representada al jaciment per un únic fragment, corresponent a una nansa ornamentada amb un motiu en espiral (fig. 11, núm. 116). La datació d'aquesta peça, trobada en nivells superficials, és incerta, però, donada la relativa abundància de les *lekanides* del segle IV a.C. a *Empòrion*, l'hem inclosa a efectes estadístics entre els materials datables d'aquesta centúria.

2.2.2. 5. *Lekythoi aribal·lístiques*

Tan sols hi ha un petit fragment atribuïble versemblantment a aquesta forma; correspon a la part inferior del recipient i conserva a l'exterior restes d'un motiu decoratiu no identificable. Aquesta peça fou trobada a la U.E. 1042, datable de la primera meitat del segle IV a. C.

2.2.3. *Ceràmica de vernís negre o figures roges*

No és possible precisar a quina producció correspon un fragment de vora d'un *kylix-skyphos* pertanyent a un exemplar de parets gruixides i vora de perfil còncav a l'exterior ($\varnothing$ 150 mm). Amb tot, l'existència d'una zona en reserva a la vora, que segurament cal relacionar amb l'existència d'una àrea reservada entre les insercions de la nansa —característica que no es documenta en peces de vernís negre, almenys a l'àgora d'Atenes (Sparkes, Talcott 1970, p. 279-280, núm. 612-623)—, ens porta a pensar que es tractava d'un vas amb decoració figurada. Aquesta peça, procedent de nivells superficials, és datable entre el darrer quart del segle V a.C. i el primer quart de la centúria següent (Sparkes, Talcott 1970, p. 112; Py *et alii* 1993,

⁷ Volem agrair al Museu Arqueològic de Barcelona la restauració d'aquesta peça.

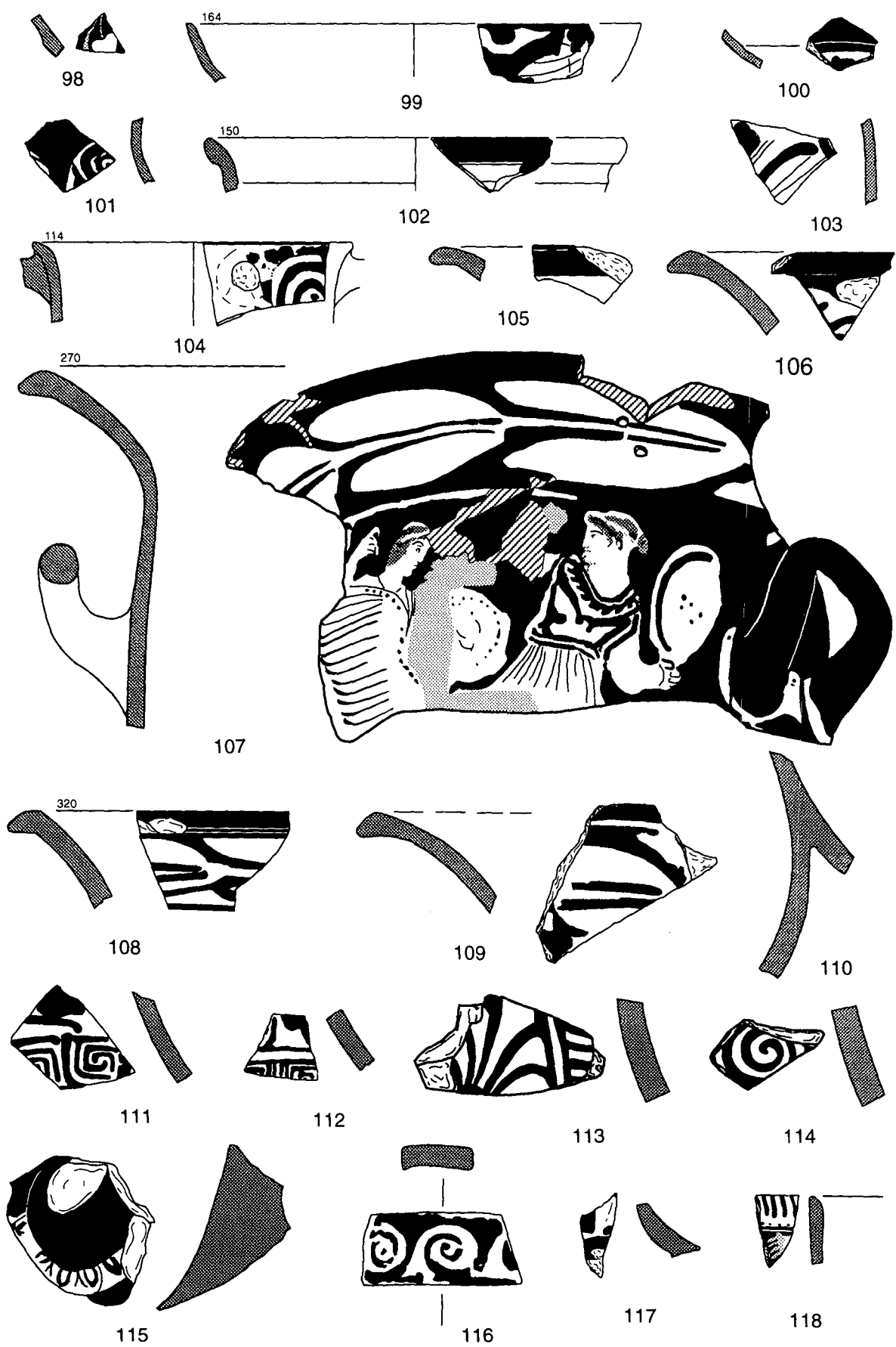

FIGURA 11

p. 110). No es tracta d'una forma molt corrent en els jaciments ibèrics de Catalunya, excepte a Empúries (Trias 1967-1968, p. 156-157, núms. 492-496 i làm. LXXXIII, 7-11) i a Ullastret (Trias 1967-1968, p. 226, núm. 14 i làm. CXXXI, 1-4; Picazo 1977, pp. 62-68 i 104-107).

2.2.4. Ceràmica de l'estil de Saint-Valentin

Aquesta producció és representada al nostre jaciment per un sol fragment; correspon a la vora d'un *skyphos* decorat en el llavi amb una sanefa de llengüetes i punts, sota la qual es conserven restes migrades d'un panell vernissat de negre i vestigis, a penes visibles, d'una pluma pintada de blanc (fig. 11, núm. 118).

2.3. Epigrafia

Comptem únicament amb dos grafits, l'un i l'altre realitzats després de la cocció. El primer, tot i estar lleugerament fragmentat, permet reconèixer amb tota probabilitat una B grega; el signe ha estat gravat en el fons extern d'una *kylix* de peu baix —quasi amb seguretat una *Castulo cup*— (fig. 8, núm. 74; fig. 10, núm. 74) procedent de la U.E. 8560, nivell que, per diferents raons, creiem datable de mitjan o segona meitat del segle V a.C. El segon, també incomplet, es conserva a la superfície externa d'un petit fragment de fons d'un vas de forma no identificable (fig. 9, núm. 97; fig. 10, núm. 97). Pot tractar-se d'un signe grec, però també podria ser una *a*, una *r* o fins i tot una *te* ibèriques. Aquesta peça procedeix de la U.E. 280, datable de la segona meitat del segle V a.C. per la presència exclusiva de *Castulo cups* juntament amb la peça que ens ocupa.

3. CONCLUSIONS

Els materials analitzats en aquest treball permeten un cert nombre de consideracions en relació als punts següents:

3.1. La importància relativa de les produccions de vernís negre i amb decoració figurada

No tenim cap peça amb decoració figurada datable amb seguretat dels segles VI-V a.C. Entre els materials del segle IV a.C. dominen clarament

les peces de vernís negre (46 individus = 74,2%). Aquesta relació és similar a la que es documenta en altres assentaments de segle IV a.C. geogràficament pròxims, com ara el Turó del Vent (65,2% de ceràmica de vernís negre i 34'8% de ceràmica de figures roges)⁸ o el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (81,25% i 18,75% respectivament) (Sanmartí *et alii* 1992), i no molt diferent de la que es dona al derelict de El Sec (83,12% i 16,88% respectivament)⁹. En altres jaciments, en canvi, els vasos de vernís negre dominen encara més ampliament sobre els de figures roges; és sobretot el cas de la Penya del Moro (93% i 7% respectivament)¹⁰.

3.2. La importància relativa de les diferents formes i categories funcionals

Amb anterioritat al segle IV a.C. les úniques formes documentades són vasos per beure, sobretot *kylikes* (tipus Agora 1104, Bloesch C, *Vicup*, *Acrocup*, *Castulo cup* i "classe delicada", en total trenta-tres individus), per bé que també es documenten els *kylix-skyphoi* (probablement dos individus) i els *skyphoi* (2 individus).

Plats	1	1,6%
Lamb. 23	1	1,6%
Copes/escudelles	55	55,5%
Lamb. 22	16	25,4%
Lamb. 21	14	22,2%
Morel 2714	5	7,9%
Vasos per beure amb nanses	16	25,4%
Kylix	4	6,3%
Skyphos (Lamb. 43)	9	14,3%
Kylix-skyphos	1	1,6%
Kantharos (Lamb. 40)	2	3,2%
Vasos per a la preparació del vi	9	14,3%
Crater	9	14,3%
Vasos de tocador	2	3,2%
Lekanis	1	1,6%
Lekythos aribal·lística	1	1,6%
Total	83	

FIGURA 12.

⁸ Aquest càlcul es fonamenta essencialment en els materials conservats al Museu Municipal de Llinars del Vallès.

⁹ Càlcul basat en les dades publicades a Arribas *et alii* 1987.

¹⁰ Càlcul basat en les dades publicades a Barberà, Morral, Sanmartí Grego 1979 i Barberà, Sanmartí Grego 1982, ja que la quantificació donada per J. Barberà (1986-1989) inclou també els materials de la segona meitat del segle V a.C.

En el segle IV a.C. es produeix una gran diversificació de formes i categories funcionals. El predomini correspon ara clarament a les copes/escudelles, amb un total de trenta-cinc individus, que representen el 55,5% dels vasos datables del segle IV a.C. Dins d'aquest grup les formes Lamboglia 21 i Lamboglia 22 són pràcticament equivalents des del punt de vista quantitatiu, amb catorze (22,2% del total de vasos) i setze (25,4%) exemplars respectivament, mentre que els petits vasos forma Morel 2714 són clarament minoritaris (5 individus = 6,35%).

El segon grup en importància són els vasos per beure amb nanses, que, amb setze individus, constitueixen el 25,4% del total de vasos d'aquesta època. Els *skyphoi* (9 individus = 14,3% del total de vasos) són la forma predominat dins d'aquest grup, seguits per les *kylikes* (4 individus = 6,35%), mentre els *kantharoi* i els *kylix-skyphoi* són particularment escassos. Aquest segon grup es completa amb nou vasos per a la preparació del vi, sempre craters de campana, que representen un percentatge considerable (14,3%) dels vasos del segle IV a.C.

Els plats, amb un sol exemplar de forma Lamboglia 23 (=1,6% dels vasos del segle IV a.C.), tenen una presència merament episòdica, i el mateix es pot dir dels vasos de tocador (2 individus = 3,2%).

La distribució per categories funcionals que s'observa al poblat de Calafell és bàsicament similar a la que es documenta en els jaciments del País Valencià i Múrcia, és a dir, amb un predomini molt marcat de les copes/escudelles, una presència molt més reduïda, però encara significativa, dels vasos per beure amb nanses i una representació mínima dels plats i les safates (Bats 1989, pp. 200-202 i 207-208). Aquesta distribució, per una altra part, contrasta netament amb el que es documenta a la costa septentrional de Catalunya, en jaciments com Ullastret (Bats 1989, p. 201-202) o el Turó del Vent (Sanmartí, Álvarez, Asensio en premsa), on les copes amb nanses són ampliament majoritàries, la qual cosa probablement reflecteix una més intensa influència de l'àrea de colonització hel·lènica.

Ara bé, malgrat la similitud dels grups funcionals que es documenten al poblat d'Alorda Park i a l'àrea central i meridional del món ibèric, cal fer notar diferències importants pel que fa a les formes concretes que hom hi documenta. Això és particularment evident en relació als *skyphoi*, que són la forma majoritària entre els vasos per beure del nostre jaciment, mentre que als jaciments valencians i murcians predominen els *bolsals* forma Lamboglia 42B i els *kantharoi* forma Lamboglia 40, amb una representació molt migrada dels *skyphoi* (Bats 1989,

p. 201; Rouillard 1993, p. 90; Morel 1994, pp. 328-329; García Cano, Page 1994). Cal dir, així mateix, en relació amb les copes/escudelles, que a l'àrea valenciana i murciana semblen predominar generalment els vasos de forma Lamboglia 21 sobre els de forma Lamboglia 22 (*Ibidem*), mentre que al nostre jaciment les dues formes apareixen més o menys equilibrades. Cal fer notar per una altra part, que les característiques del repertori formal documentat a Alorda Park s'observen també en altres jaciments de Catalunya, on els *skyphoi* són molt més nombrosos que els *bolsals*¹¹ i els *kantharoi*, mentre que les copes/escudelles forma Lamboglia 21 i Lamboglia 22 apareixen generalment en nombres més o menys equivalents (Barberà 1986-1989, p. 92, fig. 6; Bats 1989, p. 201, taula 2; Sanmartí, Álvarez, Asensio en premsa).

En definitiva, el repertori de formes documentat a Calafell durant el segle IV a.C. es relaciona clarament amb la fàcies característica de l'àrea ibèrica central i meridional pel que fa a les funcions dels vasos, però es vincula amb la Catalunya septentrional pel que fa a la tipologia d'aquests. Es tracta doncs d'una fàcies específicament ibèrica, clarament diferenciable de la fàcies pròpiament hel·lènica (Bats 1989, p. 199, taula 1; p. 201) i també de la cartaginesa (Morel 1994, pp. 330-331).

3.3. La posició de les ceràmiques gregues dins el conjunt de la ceràmica fina

En els nivells datables del segle V a.C. i finals de la centúria anterior la ceràmica fina grega representa aproximadament el 21,1% del total de recipients de vaixella. D'aquest percentatge, el 18,3% correspon a la ceràmica àtica i la resta a copes dímitació àtico-jònica. Cal dir, però, que aquestes últimes són clarament majoritàries en els nivells més antics, en els que fins i tot poden aparèixer ocasionalment com a única ceràmica fina d'importació, mentre que els vasos àtics són l'única vaixella d'importació que es documenta en els nivells datats amb seguretat de la segona meitat del segle V a.C. La resta de vaixella d'aquests nivells antics (78,9%) és exclusivament ceràmica ibèrica, tant oxidada o reduïda.

¹¹ Aquesta forma és especialment rara, quasi excepcional en els jaciments ibèrics de Catalunya, on només es documenta a Ullastret, al Turó de Can Oliver (Barberà *et alii* 1962, p. 154, fig. 4, núm. 5) i a Castellruf (Asensio, Principal, Sanmartí 1995, fig. 48, 3).

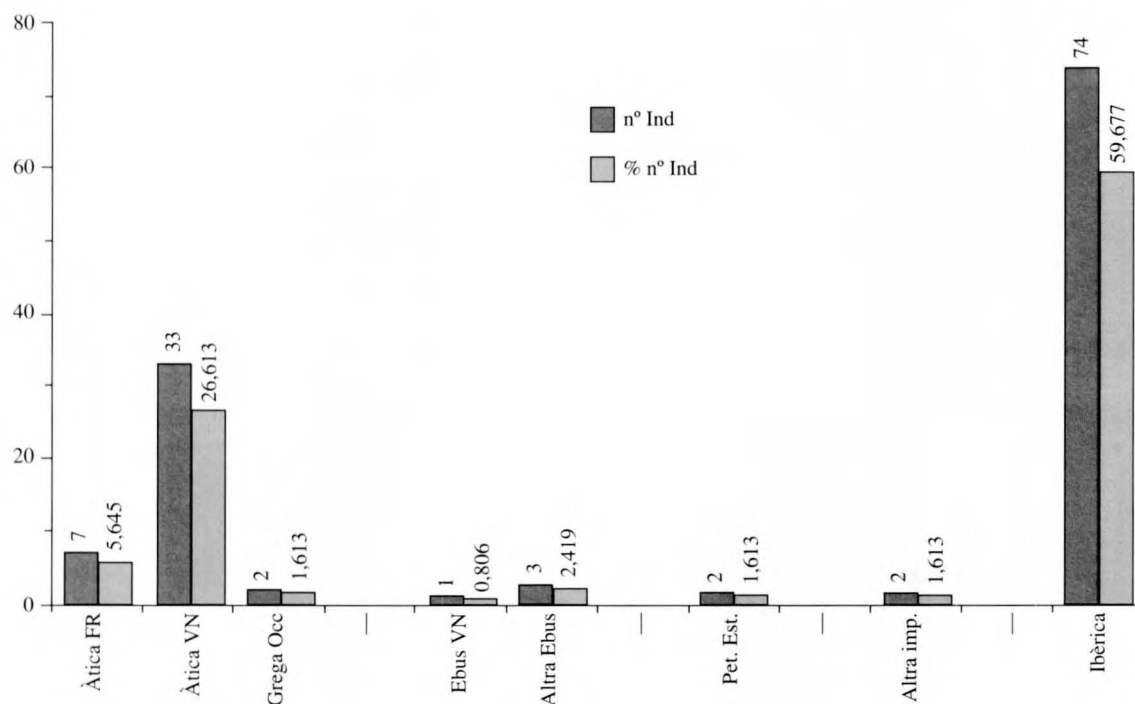

FIGURA 13

En els nivells del segle IV a.C. el volum relatiu de les ceràmiques fines gregues augmenta considerablement, fins al 33'9%, del que la major part correspon a ceràmica àtica de vernís negre (26,61%) i de figures roges (5,65%), mentre que la ceràmica grega d'Occident és molt escadussera (1,61%). La resta de vaixel·la és constituïda essencialment per ceràmiques ibèriques de diferents tipus (59,7%), ja que les altres importacions són molt escadusseres. Es tracta d'imitacions ebusitanes de ceràmica àtica de vernís negre (0,8%), d'altra vaixel·la ebusitana (2,4%) i, ja molt a finals del segle, d'algun vas del Taller de les Petites Estampilles (1,6%), a banda d'alguna altra peça de difícil classificació (1,6%).

3.4. La posició de les ceràmiques gregues fines en relació amb el conjunt de ceràmiques d'importació

La comparació en termes quantitius de les diferents categories de ceràmica d'importació (ceràmica fina, àmfora, ceràmica comuna) no pot naturalment reflectir la importància econòmica global de cadascuna d'aquestes categories, car no es possible comparar el valor individual d'aquests diferents elements més enllà de la simple constatació que les àmfores constitueixen l'element principal dels carregaments dels navilis comercials i, en conseqüència, que devien ser-ne la part més valuosa. En

canvi, la comparació de dades d'aquest tipus en diferents jaciments ibèrics podria eventualment arribar a revelar l'existència de formes de distribució diferenciades de les ceràmiques fines, les àmfores i les ceràmiques comunes segons el tipus d'assentament.

Es pot observar que durant les fases més antigues —final del segle VI a.C. i segle V a.C.— la ceràmica fina d'importació, exclusivament grega, representa un 50% dels fragments i poc més del 40% dels individus, percentatges aproximadament equivalents als de les àmfores, que són majoritàriament púniques (42, 3% i 48,6% respectivament), mentre que les ceràmiques comunes d'importació són clarament minoritàries (7,7% i 10,8% respectivament). Durant el segle IV a.C. la proporció de ceràmica fina sembla augmentar (30,3% dels fragments, però 51,6% dels individus) en relació a les àmfores (63,1% dels fragments, però només 34,7% dels individus) i mantenir-se més o menys estable en relació a la ceràmica comuna d'importació (6,6% i 13,7% respectivament). Cal dir, però, que aquestes xifres probablement estan força distorsionades pel sistema de ponderació per u, sobretot pel que fa a les fases més antigues, ja que, si només es tinguessin en compte els fragments amb forma d'àmfora d'importació quedaria reduïda durant el segle V a.C. a només el 18,6%, mentre que la ceràmica fina pujaria fins al 76,7% i la ceràmica comuna només representaria el 4,7%. Per al segle IV a.C., en canvi, les diferències són menys acusades, ja que les àmfores

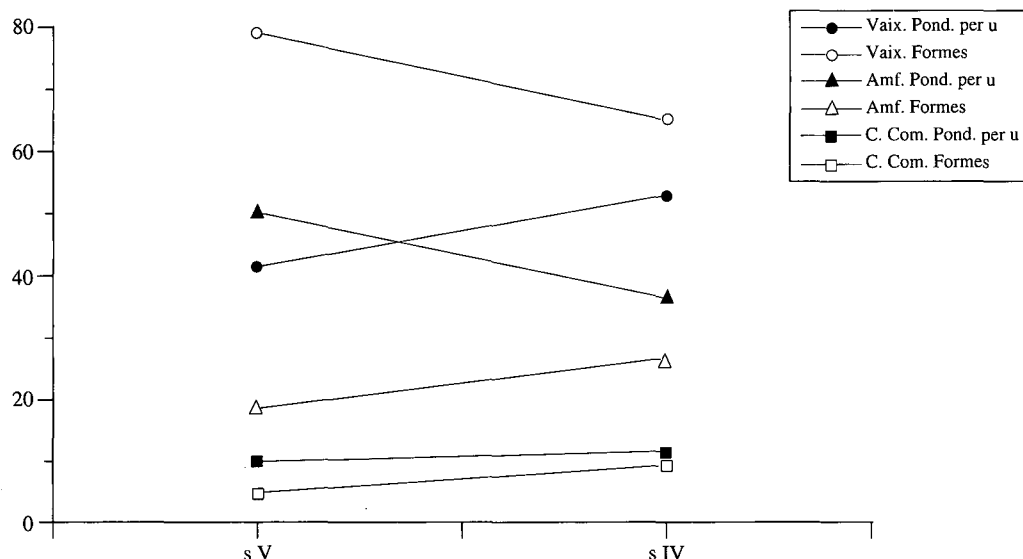

FIGURA 14

passarien a representar el 25,6% dels vasos d'importació, les ceràmiques fines pujarien fins al 63,4% (61% de producció grega) i la ceràmica comuna equivaldria al 11%.

3.5. Els agents de la difusió de les ceràmiques àtiques

En relació amb aquesta qüestió, ja tractada per diferents autors i des de diferents punts de vista (Morel 1994, pp. 336-337; De Hoz 1987; Gracia 1995), només podem assenyalar el fet que la immensa majoria dels materials amfòrics i ceràmiques comunes d'importació documentats al jaciment en els segles V-IV a.C. són —com és habitual en els jaciments ibèrics— productes del Mediterrani central i, sobretot, occidental. Això és cert per a les àmfores gregues, provinents bàsicament de Massàlia —amb la sola excepció d'una àmfora jònia i alguns fragments d'àmfora coríntia— i també per a l'àmfora púnica, que és majoritàriament ebusitana, per bé que també es registra la presència de materials cartaginesos i del cercle de l'estret de Gibraltar. Dit d'una altra manera, ni en aquest ni en altres jaciments ibèrics no es documenta, ni tans sols de forma aproximada, la fàcies de materials amfòrics del derelict de El Sec, que és probablement un exemple ben representatiu dels grans navilis de comerç a llarga distància que enllaçaven el Mediterrani oriental amb els grans ports colonials d'extrem Occident —l'anomenat per algun autor "circuit comercial extern" (Gracia 1995, pp. 326-327). La conclusió evident és que només una part del carre-

gament d'aquests navilis viatjava més enllà d'aquests grans ports, i que aquesta part era formada essencialment per les ceràmiques fines, que devien ser redistribuïdes a partir de les colònies focées i sens dubte —i tal vegada prioritàriament, si fem cas de la molt abundosa presència de productes ebusitans en els assentaments indígenes les Illes Balears, de Catalunya i del País Valencià— des d'Ebusus.

3.6. La perduració d'ús dels vasos

Per una altra part, sembla lògic suposar que un jaciment costaner com el nostre fou aprovisionat regularment i sense dificultats. Cal dir, amb tot, que hi ha alguns indicis que suggereixen un aprofitament prolongat d'algunes peces i, en conseqüència, una perduració d'ús que degué ésser considerable, per bé que en general no pot ser avaluada amb precisió. Així, és freqüent que el vernís presenti un desgast acusat, que sovint fa aparèixer una capa inferior vermellosa, o, fins i tot, que hagi arribat a desaparèixer en zones més o menys àmplies del vas. Els forats de reparació, en canvi, no són molt freqüents (únicament quatre casos), però l'avaluació d'aquesta dada ha de tenir present que el nostre material és molt fragmentat. Cal dir, finalment, que algunes peces han aparegut en nivells formats en dates evidentment posteriors a la de la seva producció i ús immediat, i no es pot excloure que encara fossin utilitzades en el moment de constituir-se aquestes unitats estratigràfiques. Un cas evident és el del crater ornamentat amb un tema

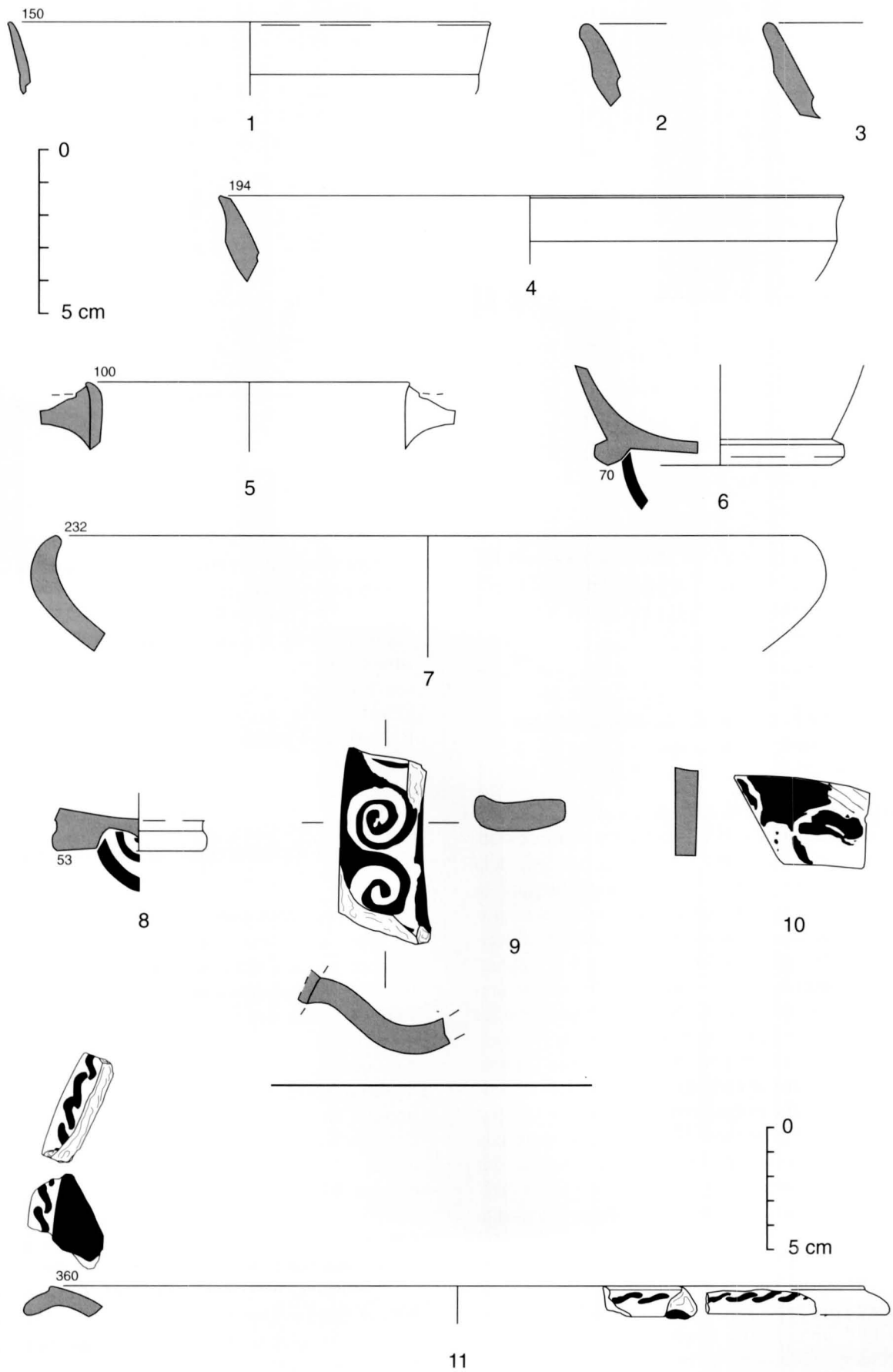

FIGURA 15

dionisiac, peça que presenta dos forats de reparació i que fou trobada amb un bol del Taller de les Petites Estampilles en un nivell que possiblement cal datar en torn de 300 a.C. Més problemàtics són els casos del fragment de fons de copa del tipus Àgora 1104 (fig. 3, núm. 7), trobat en nivell datable de la primera meitat del segle IV a.C., i del vas forma Lamboglia 22 de primera meitat del segle IV a.C. trobat a la U.E. 8385 (fig. 4, núm. 19), que sens dubte cal datar del segle III a.C., la qual cosa suposaria una perduració d'uns dos segles. Cal recordar, amb tot, que en alguns jaciments valencians s'ha pogut comprovar una perduració d'ús de peces àtiques durant períodes d'aquesta durada (Bonet *et alii* 1981, p. 128).

3.7. Iconografia

L'única peça que permet un comentari en aquest sentit és el crater de campana decorat amb tema dionisiac procedent de la U.E. 7 (fig. 11, núm. 107). La temàtica ornamental no és, de fet, gens original, ja que les imatges de Dionís i el seu seguici són molt freqüents en els craters àtics de figures roges del segle IV a.C., i encara més en les peces trobades a la Península Ibèrica¹². La imatge del déu cavalcant un grifó es documenta també en una hídria d'*Emporion* que es conserva al Museu Arqueològic de Barcelona (Trias 1967-1968, p. 186-187, núm. 92 i lám. CVI) i en altres vasos de procedència extrapeninsular (Metzger 1951, p. 140). Malgrat el fet

que el grifó es vincula més clarament amb la iconografia d'Apol·ló que amb la de Dionís (Villanueva Puig 1989, p. 304), la presència en la nostra peça d'una mènade sostenint un *tympanon* fa evident el caràcter dionisiac de l'escena, tal com s'esdevé també en la peça emporitana (*ibidem*).

ADDENDUM

Quan aquest treball es trobava ja en premsa hem tingut ocasió d'iniciar l'estudi de les ceràmiques àtiques aparegudes al jaciment durant la campanya de 1995. El material que hem controlat fins al moment no altera de forma substancial les conclusions que s'han exposat més amunt. Tot i amb això, hem cregut convenient presentar preliminarment en aquest treball algunes de les peces més interessants. Entre aquestes hi ha un altre exemplar de *vicup* (fig. 15, 1), diferents *Castulo cup* (fig. 15, 2-4), alguns *skyphoi* (fig. 15, 5-6), plats forma Lamboglia 21 (fig. 15, 7), a més d'una copeta forma Lamboglia 21-25 B/Morel 2711 (fig. 15, 8) —l'única coneguda fins ara al nostre jaciment que pot ser estrictament atribuïda a aquesta forma—, i diversos fragments de vasos de figures roges, principalment peces de grans dimensions entre els que destaca un fragment de vora de crater de calze (fig. 15, 11), forma molt poc freqüent a l'extrem occident mediterrani. També cal destacar la presència d'un fragment de nansa de *lekanís* (fig. 15, 9).

¹² Villanueva Puig, 1989, p. 310-311. Vegeu encara un nou exemplar a Sanmartí, Álvarez, Asensio en premsa.

BIBLIOGRAFIA

- ALAMINOS, A., *et alii* (1991), "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica", J. REMESAL & O. MUSSO (eds.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 275-294.
- ARRIBAS, A., *et alii* (1987), *El barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca.
- ASENSIO, D. (en premsa), "Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park, o Les

Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6.

- ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J. & SANMARTÍ, J. (1995), "Els materials d'importació del poblat de Castellruf", dins GASULL, P. *et alii*, *El poblat ibèric de Castellruf. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 16, Barcelona.

- BARBERÀ, J. (1986-1989), "La vaixel·la fina d'importació al poblat ibèric de la Penya del Moro, de Sant Just Desvern (Barcelonès)", *Empúries*, 48-50, 1, pp. 86-93.

- BARBERÀ, J. & SANMARTÍ GREGO, E. (1982), *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelonès)*. Campanyes de 1974-1975 i 1977-1981, *Monografies Arqueològiques*, 1, Barcelona.
- BARBERÀ, J.; MORRAL, E. & SANMARTÍ GREGO, E. (1979), *La Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)*, *Quaderns de Treball*, 1, Barcelona.
- BARBERÀ, J. et alii (1962), "El poblado prerromano del 'Turó de Can Olivé' de Cerdanyola (Barcelona)", *Ampurias*, XXIV, pp. 147-159.
- BATS, M. (1988), *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350 -v. 50 av. J.-C.)*. Modèles culturels et catégories céramiques, Paris.
- BATS, M. (1989), "Consommation, production et distribution de la vaisselle céramique", *Grecs et Ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ: commerce et iconographie*, Actes de la Table Ronde de Bordeaux, 1986, Publications du Centre Pierre Paris, 19, Bordeaux-Paris, pp. 197-216.
- BONET, H. et alii (1981), *El poblado ibérico del Puntal dels Llops (El Colmenar) (Olcenau-Valencia)*, Serie de Trabajos varios del SIP, València.
- CELA, X. (1994), "La cerámica ibérica a torno en el Penedès", *Pyrenae*, 25, pp. 151-180.
- DEDET, B. (1980), "Coupes d'imitation ionio-attique à Ruscino", a BARRUOL, 1980, pp. 197-204.
- DE HOZ, J. (1987), "La epigrafía del Sec y los grafitos mercantiles en Occidente", dins ARRIBAS et alii, 1987, pp. 605-650.
- FRANCÈS, J. & CARLÚS, X. (1995), "Noves dades sobre l'assentament ibèric de Can Xercavins (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)", *Limes*, 4-5, pp.45-62.
- GARCÍA CANO, J.M. & PAGE, V. (1994), "Panorama actual de las cerámicas griegas en Murcia (1982-1991)", CABRERA, P.; OLMOS, R. & SANMARTÍ, E., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 1, pp. 217-239.
- GRACIA ALONSO, F. (1994), "Las copas de Cástulo en la Península Ibérica. Problemática y ensayo de clasificación", CABRERA, P.; OLMOS, R. & SANMARTÍ, E., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 1, pp. 175-200.
- GRACIA ALONSO, F. (1995), "Comercio del vino y estructuras de intercambio en el NE de la Península Ibérica y Languedoc-Rosellón entre los siglos VII-V a.C.", *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en occidente*, Jerez, pp. 299-331.
- HOWLAND, R. (1958), *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora*, IV, Princeton.
- MARTÍN, A. (1993a), "Céramique à pâte claire peinte de l'atelier de Roses (Rhode)", *Lattara*, 6, pp. 244-246.
- MARTÍN, A. (1993b), "Céramique à pâte claire de l'atelier d'Ullastret", *Lattara*, 6, p. 247.
- METZGER, H. (1951), *Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle*, Paris.
- MOREL, J.-P. (1994), "La céramique attique à vernis noir en Ibérie et à Carthage: une comparaison", CABRERA, P.; OLMOS, R. & SANMARTÍ, E., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 2, pp. 323-344.
- PICAZO, M. (1977), *La cerámica ática de Ullastret*, Barcelona.
- PY, M.; ADROHER, A.; CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E. & TREMOLEDA, J. (1993), "Céramique attique à figures rouges", *Lattara*, 6, pp. 103-116.
- ROUILLARD, P. (1975), "Les coupes attiques à figures rouges du IVe siècle en Andalousie", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XI, pp. 21-51.
- ROUILLARD, P. (1991), *Les Grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Publications du Centre Pierre Paris, 21, Bordeaux-Paris.
- ROUILLARD, P. (1993), "La vase grec à Cabezo Lucero", dins ARANEGUI, C. et alii., *La nécropole ibérique de Cabezo Lucero (Guarda-mar del Segura, Alicante)*, Madrid-Alacant, pp. 87-94.
- ROUILLARD, P. (1994), "L'usage des vases grecs chez les ibères", CABRERA, P.; OLMOS, R. & SANMARTÍ, E., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 1, pp. 265-274.
- SANMARTÍ, J. (1994), "Algunas observaciones sobre la distribución de cerámicas áticas en la costa central de Cataluña durante el siglo V a.C.", CABRERA, P.; OLMOS, R. & SANMARTÍ, E., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 2, pp. 33-57.
- SANMARTÍ, J.; ÁLVAREZ, R. & ASENSIO, D. (en premsa), "La cerámica ática del yacimiento del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona) conservada en el Museu Municipal Joan Pla i Gras", *Homenaje a la Dra. Ana María Muñoz, Verdolay* (Murcia).
- SANMARTÍ, J. et alii (1992), *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*, *Història de Santa Coloma de Gramenet*, 1, Barcelona.
- SANMARTÍ, J. & SANTACANA, J. (1986), "Análisis funcional de los recintos domésticos del poblado de Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre el microespacio*, Terol, vol. 9, pp. 257-269.
- SANMARTÍ, J. & SANTACANA, J. (1987), "Un recinto cultural al poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Fonaments*, 6, pp. 157-169.
- SANMARTÍ, J. & SANTACANA, J. (1991), "El sistema defensiu del poblado ibèric d'Alorda Park

- (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Les fortificacions*, Manresa, pp. 329-335.
- SANMARTÍ, J. & SANTACANA, J. (1992), *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988, Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 11, Barcelona.
- SANMARTI GREGO, E. (1973), "Materiales cerámicos griegos y etruscos de época arcaica en las comarcas meridionales de Cataluña", *Ampurias*, 35, pp. 221-234.
- SHEFTON, B.B. (1981), "Greeks and Greek imports in the South of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence", *Phoenizer im Westen, Madrider Beiträge*, 8, pp. 337-370.
- TRÉZINY, H. (1989), *Kaulonia I. Sondages sur la fortification nord (1982-1985)*, *Cahiers du Centre Jean Bérard*, XIII, Nàpols.
- TRIAS, G. (1967-1968), *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, València (2 vols.).
- 1987: "La cerámica ática de figuras rojas", dins ARRI-BAS *et alii*, pp. 47-196.
- VILLANUEVA PUIG, M.-Chr. (1989), "Images de Dionysos et de son cortège dans la céramique grecque du IVe siècle en provenance de la Péninsule Ibérique", *Grecs et Ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ: commerce et iconographie*, Actes de la Table Ronde de Bordeaux, 1986, Publications du Centre Pierre Paris, 19, Bordeaux-Paris, pp. 297-317.